

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Hunların əsas mərkəzləri bu-günkü Monqolustanda Orxon-Selenqa çaylarının ətrafı və Otügen məntəqəsi, Qaraqum ilə Ordos (Daxili Monqolustan) arası olmuşdur. İlk təşkilatlı Türk dövləti Hunlar tərəfindən qurulmuşdur. Hunların yazılı tarixləri e.ə.315-ci ildən qabaq Çin ilə bağladığı əhdnamə, müqavilədən sonra başlar.Bu zamanlarda dövlət qurmuş və Çinlə qonşu olan Hunlar tədricən qüvvətlənmiş və Çin dövləti bunların qabağını almaq üçün məşhur Çin səddini tikdirmişdir (e.ə.214-cü ildə).Bu divarların ucalığı 15 metr, eni 9 metr, uzunluğu 1845 kilometrdir və Pekinədək 75 kilometr fasiləsi vardır.

gəlirdi ki, bir cinahın başında Bilge İlik deyilən bir şahzadə dururdu.

Metexan e.ə.174-cü ildə öldü və oğlu Kiok ya Kiyuk (174-160) onun yerinə tanhu oldu, o da atası kimi qüdrətli idi. Çinə hücum edib Çin paytaxtı Pekini aldı, sonra çinlilərlə barışdı və Çin şahzadəsi ilə evləndi.

Kiokdan sonra Gün Çin tanhu oldu. Onun zamanında dövlət zəiflədi. Çinlilər də e.ə.315-ci ildə hərbi mühəndislikdən sonra Hun savaşı taktikasını öyrənməyə və atlı savaşı dəstələri tərtib etməyə başladılar. Süvari orduları yaratdılar. Çinlilər ipək yolunun əhəmiyyətini bəhanə edib, 140 min atlı ilə Hunlara hücum etdilər və onları Ordosdan Orxon məntəqəsinə geri çəkilməyə məcbur etdilər (e.ə.127-117). Bundan sonra zamanla Hun imperatorluğunun zəngin və abad yerləri (Tanrı dağları, Cuncariya, Turfan, Yarkənd, Kuça) çinlilərin əlinə keçdi və Hun dövləti özünü maliyyə sıxıntısından

Şimal Hunları 72-91-ci illərdə çinlilər və şərqdə Siyinqiylər tərəfindən məğlub oldular və bu məğlubiyyətdən sonra tədricən qərbə tərəf mühacirət etdilər.

hazır idi. Çünki uşaqlıqdan ordu və savaşı tərbiyəsi görmüş, idman, əyləncələr və ovlar nizami hazırlıq kimi idi.

Asiya Hun ordusu atlılardan

dövlətində uzaq savaşı üstün tutub, at üstündə 700 metrə ox atardılar. Müxtəlif qüvvətdə yayları vardı. Ən qüvvətli qövslü refleks yay idi. Oxların da ən qorxulu səs verən, viyıldayan oxlar idi. Bu oxlar Mete xan zamanında işləndi. Oxların ucu dəmirdən, sadə və ya çəngəlli idi. Yaxından savaşımaq üçün nizə, qalxan, qılınc işlədirdilər. Müqəddəs bayraqları olan tuğun ucuna bir dəstə at və ya vəhşi öküz qılı və bir də ipək lentlər bağlanırdı. Tuğdan başqa bayraqları da var idi.

Asiya Hunlarının atlıları savaşıda atlarının rənginə görə sərəyaya düzülürdülər. Hər bərkən yağışdan çox ehtiyat edirdilər, çünki yağış yayları (kamanları) isladır işdən salardı. Hər bərkən əsirlərlə yaxşı keçinirdilər. Özlərindən birisi savaşı meydanında öldüyü vaxt onun cəsədini özlərlə cəbhənin arxasına gətirməyə çalışırdılar, bu işi görəndə ölünün varı hədiyyə edirdi.

Asiya Hunları savaşıda hücum (axın) üçün hazırlanırdılar. Atlı olduqları üçün hərəkət qüdrətli və sürətləri çox olub, əksəriyyətini piyada və ağır arabalar təşkil edən düşmənlərinə birdən hücum edir və az müddətdə düşməni qalib gəlirdilər.

Uzun çəkin savaşıda turan taktikasını işlədirdilər. Turan taktikası süni geriyyə çəkilmə və pusqudan ibarət idi. Buna qurd oyunu da deyilirdi. Ordu düşməni qarşısında qaçar kimi görünüb, düşməni dalına salıb münasib bir yere gətirir və birdən ona hər tərəfdən hücum edib qırırdılar.

Ölkenin hüdudlarını qorumaq üçün sərhədlərdə atəş qalaları (qurğu) tikib, orda keşik qoyardılar. Eyni zamanda, sərhədlərdə bir hissə yerləri boş buraxardılar.

Asiya Hun Türk ordusunu qurdlara bənzədirdilər. Asiya Hun Türklərinin atlı qoşun sistemi eramızdan 318 il qabaq Çin ilə bağladığı müqavilədən sonra Çində də tətbiq edildi və həmin atlı qoşunlarla çinlilər (e.ə.117-ci ildə) turan taktikası ilə Türkləri məğlub etdilər.

Asiya Hun Türklərinin atlıları yel-salvar və çəkmə geyir, başlarına börk qoyardılar. Asiya Hun dövləti- Böyük Hun İmperatorluğu sonra qurulan Türk dövlətləri üçün təməl nümunə oldu. Sonrakı Türk dövlətləri Böyük Hun İmperatorluğunun (Asiya Hun dövləti) vərsəti ilə davam etdi. Türk Dövlətçilik tarixinə parlaq səhifələr yazıldı.

Asiya Hunlarında Ordu

E.ə.209-cu ildə Metexan - Motun atası Tuman və ya Tumen xanın yerinə keçdi və özünü imperator (taşhu) elan etdi. Metexan Çinin şimalını işğal edib, çinliləri vergi verməyə məcbur etdi və eyni zamanda çinli bir şahzadə ilə evləndi. Metexan Baykal gölündən İrtiş çayınadək bütün Güney Sibir bozqırlarını aldı və türk ellərinin hamısını öz bayrağı altında topladı. Bu tarixdə monqollar, tunquzlar və tibetlilər də Hunlara tabe oldular. Hun dövləti orduya dayanırdı, ordu da onlu tərtiblə mərkəzə bağlı idi. Hun dövləti iqtisadiyyatının əsasını başda at olmaq üzrə heyvan bəsləmək təşkil edirdi. Millət və ya el boy və ya qəbilələrin bir araya gəlməsindən təşkil olunmuşdu. Qəbilələr də ailə və ya xanzadələrin məcmusundan vücuda gəlib, ailə isə qan əqrabalığı əsasında olub, atanın başçılığı ilə (patriarxat) idarə ilə təşkil olunmuşdu. Hun dövlət təşkilatında bir dövlət məclisi və ya toy (bu gün işlədilan toy lüğətinin qədim mənası məclis idi) da sağ-sol olmaq üzrə iki cinahdan əmələ

dan qurtarmaq üçün Çin dövlətinin himayəsi altına girmək istədi. Bu zaman Ho xanın qardaşı Çi-çi bu qərara qarşı çıxdı və Hun dövləti ikiye bölündü: şimalda Çi-çi müstəqil dövləti və cənubda Çin taxt-ül-himayəsi ilə vassal dövləti (e.ə.55-54-cü illər).

Çi-çi e.ə.51-ci ildə qərb və şimala hücum etdi və imperatorluğun Orta Asiya qismini və Türküstanı fəth etdi. Lakin e.ə.36-cı ildə çinlilərin hücumunda ailəsi ilə birlikdə öldürüldü.

Eramızın 18-ci ilində Hunlar tanhu Yu zamanında qiyam edib çinlilərlə savaşıdılar və istiqbalıyyətini bərpa edərək Mancuriyada Kaşğara qədər yerlərdə təzədən hakim oldular. Lakin Yu öləndən sonra (46-cı il) yenə daxili ixtilaf başlandı, eyni zamanda qıtlıq və aclıq da baş verdi və Hunların vəziyyəti daha da xarablaşdı. Bu zaman Pey şimali Hunların, əmisi Punu isə cənubi hunların tanhuları idi (48-ci il). Şimali Hun ölkəsi xarici Monqolustana şamil olub müstəqil idi. Lakin Cənubi Hun ölkəsi, Daxili Monqolustan Çinə tabe idi.

Cənubi Hunlarda daxili üsyanlar vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Bunun neticəsi olaraq 216-cı ildə Çin tərəfindən beş əyalətə bölünərək, hər birinin başına bir çinli komandan təyin edildi.

Avropa Hunları Asiya Hunlarının övladlarıdır. Bunlar 350-ci ildə qərbə tərəf mühacirət etmişdilər. Əvvəlcə Alan (Xəzər dənizi ilə Aral gölü arası) məntəqəsini aldılar. Sonra 355-365-ci illərdə Xəzər dənizinin şimalında keçib, İtil (Volqa) çayı və oradan da Qara dənizin şimalına gəldilər. Burada şərq qoşunları məğlub edib, qərbi qoşunları da geri oturmağa məcbur etdilər. Bu tarixdən sonra Avropada böyük köçlər başladı.

Bu Bozqır Türk dövlətində hər kəs həmişə savaşıda gedərdi, ordu müharibə zamanı toplanırdı. Orduya sü deyilirdi. Ordu sözü isə xaqanın qərəngah və ya paytaxtını ifadə edirdi. Sonradan ordu qoşun mənasında işləndi. Ordu müzdlü olmayıb daimi bir şəkildə mövcud idi. Yəni hər kəs, hər zaman ordu ilə savaşıda getməyə

ibarət idi, piyada əsgərlərin sayı az olub, atlılara kömək mahiyyətində idilər. Asiya Hun Türk ordusunda ən böyük dəstə on min nəfərdən təşkil olunurdu və ona tümen deyilirdi. Hər tümen minlik, yüzlük və onluq vahidlərinə bölünürdü və bunların başındakılara minbaşı, yüzbaşı və onbaşı deyirdilər. Ordunun onlu tərtibi onu mərkəzə bağlayır, qəbilə ordusundan çıxarıb el və ya dövlət ordusu şəklinə salmışdı. İdarə rütbə və vəzifə sahibləri eyni zamanda nizami olmuşlar, ordu mənəbləri də var idi. Bu səbəbdən dövlət intizamı bir nizam və inzibatla idarə edilirdi və buna görə də Türklərə ordu millət demişlər. Ordu və ailə Asiya Hun Türk cəmiyyətinin iki əsas dayacağı təşkil edirdi. Savaş zamanı ordu yemək ehtiyacını quruduğu (konserv) ətlə təmin edər, bu əti atının yəhərindən asdığı qutuda saxlardı.

Asiya Hun Türk dövlətində ən mühüm silahları ox və yay olub, başqa silahları da vardır. Məsələn, neftli güllələri mancaqla atardılar. Asiya Hun Türk